
DETERMINOLOGIZACIJA (NA PRIMERU TERMINOLOGIJE FIZIKE)

Pri determinologizaciji gre za prehod termina iz terminologije v splošno leksiko, torej iz znanstvenih besedil, ki nagovarjajo zelo specializiranega naslovnika, v besedila, ki so namenjena širši javnosti (pogosto gre za jezik množičnih medijev). Determinologizacijo delimo na delno determinologizacijo, kjer osnovne pomenske sestavine termina ostanejo nespremenjene, popolno determinologizacijo, pri kateri dobi leksem nov pomen, in individualno determinologizacijo, ki je vezana na kreativno rabo v besedilu. S pomočjo *SSKJ* in *Korpusa slovenskega jezika FIDA* smo ugotavljali, kako se popolna determinologizacija kaže pri terminih iz fizike.

1 Uvod¹

Determinologizacija je proces, pri katerem termin iz znanstvenih besedil prehaja v besedila, ki so namenjena širši javnosti. V širšem smislu gre torej za odnos med terminologijo in splošno leksiko.

A. Vidovič Muha (2000: 116–119) terminološko leksiko definira kot posebno podmnožico slovarja določenega jezika. Ugotavlja pa, da je njena posebnost bolj ali manj zaprt pojmovni svet, ki ga predstavljajo denotati posameznih strok. Podobno opredeljuje terminologijo tudi Pediček (1984: 21) – terminologija določene znanosti ima svojo vlogo in mesto v sistemu jezika določene znanstvene discipline, ta pa je del ali podsistem leksike občega znanstvenega jezika, ki je podsistem standardnega jezika. Terminologija je torej del leksike jezika, pri čemer gre za posebno plast jezika, ki ima svoje značilnosti. Na tem mestu nas še posebej zanima odnos med terminologijo in splošno leksiko:

Splošna leksika je nastajala [...] z govorno prakso določene jezikovne skupnosti. Z njo se je preverjala pomenska in uporabna vrednost posameznih besed in tako sprejete besede so postale norma v govoru in prva norma v družbi. S terminološko leksiko je drugače. Svoje notranje gibanje, ki se kaže v jezikovnih spremembah, razvija z dogovorom. (Leder Mancini 1984: 83.)

¹ Prispevek temelji na avtoričini diplomski nalogi *Determinologizacija na primeru fizike*, Ljubljana, Filozofska fakulteta, 2004, mentorica izr. prof. dr. Erika Kržišnik.

Prav zaradi človekovega zavestnega sodelovanja pri poimenovalnem procesu so se izoblikovale posebne zahteve, ki naj bi jim termin ustrezal.² Ena od pomembnejših je recimo težnja po enopomenskosti. Felber (1984: 168) govori o izrazni podobi, ki jo ponavadi strokovnjaki premišljeno pripišejo konceptu (v smislu pomena še ne izbranih pomenskih lastnosti). Termin je kot predstavnik določenega koncepta odvisen od sistema konceptov, ki mu ta koncept pripada. Gre torej za enopomenskost v okviru terminologije enega področja. S tem se strinja tudi A. Vidovič Muha (2000: 117), ki navaja termine kot primer simetričnega jezikovnega znaka. To je znotraj posameznih strokovnih področij njihova definicijska lastnost.³

2 Proces (de)terminologizacije

Čeprav smo omenili zaprtost pojmovnega sveta terminologije in terminologijo kot posebno podmnožico leksike nekega jezika, meje med terminološko in splošno leksiko niso tako ostre in neprehodne. Medsebojni vplivi se kažejo zlasti pri dveh procesih, pri terminologizaciji in determinologizaciji.

Terminologizacija predstavlja enega od poimenovalnih načinov v terminologiji, »gre za poimenovanje posebnega, manj znanega z izrazom, ki je vsaj v svojem osnovnem pomenu del splošne zavesti« (Vidovič Muha 2000: 116). Kot način zapolnjevanja poimenovalne praznine je terminologizacija zavesten proces, kjer nov pomen nastaja nadzorovano.⁴ Z. Leder Mancini (1986: 195–201 in 1984: 86–87) poudarja, da proces vplivanja na jezikovni znak naravnega jezika – najprej nastopi desemantizacija, potem pa se začne terminologizacija – ustvarja v jeziku izredno dinamiko. Ko leksem s terminologizacijo postane termin, se splošno uveljavljena vsebina jezikovnega znaka podatkovno poglobi. Skoraj vsak leksem je lahko potencialni termin.⁵

V zvezi s terminologizacijo omenimo še proces, ki sicer spada k osnovnim semantičnim procesom – gre za deetimologizacijo poimenovanja (Poštolčková 1983: 62–63, 76). To pomeni, da ne asociiramo več pomenskih sestavin, ki so pomen opredeljevale izvorno. Sem spadajo termini tipa *sklanjanje* (v slovnici), v še večji meri pa to velja za prevzete besede. Kadar na primer uporabimo termin *atom*, pri tem ne

² V prispevku sicer ostajamo v okvirih tradicionalnega pojmovanja terminologije, opozoriti pa je treba, da so v zadnjih letih, še posebej od devetdesetih let prejšnjega stoletja naprej, jezikoslovci začeli postavljati pod vprašaj samoumevnost načel tradicionalne terminologije. Izpostavili so zlasti besedilne (pa tudi kognitivne, socialne in komunikacijske) vidike terminologije, saj besedilna realnost pogosto ne odraža zahtev tradicionalne terminologije. O tem povzema tudi T. Cabré Castellví (2003: 163–199).

³ V nasprotju z drugimi avtorji Novak (1998: 116) meni, da večpomenskost obstaja tudi znotraj enega strokovnega področja in da se lahko uporablja, če ne preprečuje razumljivosti, jasnosti in pomenske natančnosti oziroma če je ločljivost med različnimi pomeni tako velika, da ne ovira sporazumevanja.

⁴ Pri determinologizaciji je ravno obratno. To je dinamičen, nenadzorovan proces, kjer leksika naravno prehaja iz ene v drugo funkcijsko vrsto. S tem, ko denotat postane prepoznaven zunaj stroke, v splošno leksiko preide tudi njegov izraz (Vidovič Muha 2000: 116).

⁵ Toda pogosta prekrivnost vsakdanjega besedišča in terminologije je lahko tudi slabost, opozarja Musek (1989: 115–119). »Zdravorazumski« pomen besede ni enak znanstvenemu pomenu besede, kar lahko, zlasti pri nestrokovnjakih, povzroči napačno razumevanje terminov in posledične nesporazume. Ta problem je še posebej pereč pri psihologiji, kjer se termini nanašajo na psihična dogajanja, ki so blizu vsakemu človeku. Pri naravoslovnih znanostih je teh težav manj.

mislimo na njegov dobesedni (izvorni) pomen (gr. 'nedeljivi'), ampak ga povezuje mo s pojmom, ki z nedeljivostjo nima več neposredne povezave.

V slovenskem jezikoslovju se je s procesom (de)terminologizacije v zadnjem času ukvarjala A. Žele (2004a: 77–93 in 2004b: 133–148).

[G]lede na jezikovno rabo, metonimične in metaforične zmožnosti in na razvojno širjenje funkcijskosti jezika [...] se zdi, da tako terminologizacija kot determinologizacija spodbujata širšo terminološko rabo – terminološka raba se navezuje predvsem na rabo v določenih strokovnih besedilih in tudi na širitev terminološke rabe že uveljavljenega termina na druga strokovna področja (širša terminologizacija). (Žele 2004b: 140.)

Determinologizacijo avtorica razume v smislu pomenskega posploševanja izhodiščnega termina v poltermin (izraz se uporablja v češkem jezikoslovju, prim. Poštolková 1983: 30). Gre za uporabo termina v bolj splošnosporazumevalnih in nespecializiranih besedilih, kjer njegov pomen ni tako natančno definiran kot v terminologiji (pojav v tem prispevku imenujemo delna determinologizacija, glej dalje).

3 Determinologizacija

Z determinologizacijo so se precej ukvarjali češki jezikoslovci, ki so močno vplivali tudi na razumevanje determinologizacije pri nas, prim. A. Vidovič Muha (2000: 116) in A. Žele (2004a: 77–93 in 2004b: 133–148).

Jedlička (1978: 176) piše, da je v češki jezikovni rabi, še posebej v publicistiki, determinologizacija pogost pojav. Termin, ki je s semantičnega vidika natančno opredeljen pojem (seveda v okviru pojmovnega sistema ene stroke), to značilnost izgubi, njegov pomen postane manj natančen, lahko oslabi ali pa se spremeni. Hkrati se spremeni funkcijskozvrstna zaznamovanost leksema, iz strokovnega jezika leksem z oslabljenim ali spremenjenim pomenom prehaja v publicistični, včasih pa tudi v praktičnosporazumevalni jezik.

O determinologizaciji obširneje piše tudi B. Poštolková (1984: 93–106), ki ugotavlja, da pri tem procesu termin izgubi povezavo z drugimi termini (v smislu pojmovne vpetosti v terminološki sistem ene stroke) in se vključi v sistem splošne leksike. Izgubi svoj natančno definirani pomen, pridobi pa prožnost, ki je značilna za splošno leksiko. Seveda pa v terminološkem okviru še naprej funkcionira v svojem terminološkem pomenu. Avtorica kot primer determinologizacije navaja leksem *klima*, ki je izvorno geografski termin, uporablja pa se tudi v zvezah tipa *duhovna klima*, ki seveda z natančno geografsko definicijo pojma *klima* nimajo več neposredne zveze. Strokovna poimenovanja, ki poimenujejo denotate ključnega pomena, hitreje prehajajo v splošno leksiko (več o tem v razdelku 3.1). B. Poštolková se dotakne tudi vprašanja, kaj predstavlja jedro leksike določenega jezika. Ugotavlja, da se terminologija nahaja na njenem obrobju. Od tam se premika proti osrednjemu delu, s tem pa je povezana formalna in slovnična prilagoditev termina, podomačitev njegove izrazne podobe (če gre za prevzet izraz) in njegova vpetost v morfološki sistem. Najbolj se jedru leksike določenega jezika približajo stilistično nevtralni samostojni drugotni pomeni leksemov, najmanj pa individualna raba termina v besedilu. Vsekakor je treba poudariti, da so današnji pomeni rezultat postopnega razvo-

ja. Na začetku gre za uporabo termina v neterminološkem kontekstu, naslednja faza je nastanek pomenskih odtenkov, tej pa sledi razvoj različnih pomenov. Tako leksem po stabilizaciji pomena postane del splošne leksike. Novi leksemi postajajo ekspresivni in dobivajo več asociativnih možnosti.

V novejšem času se na Češkem z determinologizacijo ukvarja tudi V. Holubová (2001: 157–160). Za determinologizacijo je pomembna sprememba komunikacijskih prvin besedil glede na tiste, v katerih se termin sicer uporablja, spremenita se na primer avtor in naslovnik. Avtor je sicer lahko strokovnjak, še pogosteje pa je to novinar, naslovnik pa je nestrokovnjak. Termin se znajde v novem, nestrokovnem kontekstu. Tudi V. Holubová poudarja, da je determinologizacija najbolj značilna za publicistična besedila. Determinologizaciji lahko podlegajo tudi deli tvorjenih leksemov, na primer morfem *manija*, ki v izhodišču pomeni 'bolezenska obsedenost' (*kleptomanija*, *grafomanija*), po determinologizaciji pa lahko nastanejo tvorjenke, v katerih *manija* pomeni 'masovno občudovanje česa', npr. *beatlomanija*.⁶ Determinologizacija omogoča tudi nove pomenske družljivosti, npr. *invazija ameriških filmov*.

Oglejmo si še kanadski prispevek k razumevanju procesa determinologizacije. I. Meyer in K. Mackintosh (2000: 111–138) v svojem splošnem pregledu procesa podata tako rekoč enako definicijo determinologizacije kot češki jezikoslovci – gre torej za proces, kjer termin prestopi ločnico med strokovnim in splošnim jezikom, to pa se zgodi takrat, ko ga začne uporabljati širok krog ljudi. Termin izgubi svojo »fiksirano« naravo, svoj natančno definirani pomen. Avtorici teorijo podpreta tudi s primeri iz kanadskih časopisov, na primer: *Toda bodite pozorni na borzo – in na kanadski anoreksični dolar, ki ga lahko napadejo neusmiljeni trgovci z valutami*.⁷ *Anoreksija* je medicinski termin in poimenuje bolezenske motnje v prehranjevanju. V splošni leksiki je leksem dobil nov pomen, in sicer 'šibkost, majhnost'.

Posledica determinologizacije so lahko tudi slovnične spremembe. V angleščini se determinologizirani samostalniki včasih pojavijo v funkciji glagola, glagolom se lahko spremeni prehodnost ali pa se pojavijo v vlogi samostalnika ali pridevnika, pridevniki in prislovi so lahko zamenljivi, spremenijo se lahko tudi predlogi.⁸ Determinologizirani leksemi se pogosto uporabljajo v okrajšanih oblikah (npr. *telefaks* > *faks*) ali pa nastajajo sopomenke, ki zvenijo manj »znanstveno«, čeprav se lahko uporabljajo tudi namesto terminov (npr. *bovina spongiformna encefalopatija* > *bolezen norih krav*). Zanimivo je tudi, da se determinologizirani leksemi pogosto uporabljajo za doseg humoristnih učinkov ali pa so uporabljeni na nov, kreativen

⁶ Leksem *beatlomanija* je nastal že v angleščini, vzorec pa smo prevzeli tako Čehi kot Slovenci. Očitno je vzorec v slovenščini produktiven, saj v korpusu *FIDA* najdemo veliko tovrstnih primerov: *bazemanija*, *dinozavromanija*, *igračomanija*, *kioskomanija*, *anketomanija* itd.

⁷ V originalu: But watch the stock market – and Canada's anorexic dollar, which may come under attack by merciless currency traders. (Meyer in Mackintosh 2000: 112.)

⁸ Zaradi razlik med angleškim in slovenskim jezikovnim sistemom teh trditev ne moremo neposredno prenesti na slovenščino. Tako recimo slovenski jezikovni sistem brez oblikoslovnih sprememb ne omogoča rabe samostalnika v funkciji glagola ali glagola v funkciji samostalnika ali pridevnika. Treba pa je omeniti, da se je s slovničnimi spremembami pri (de)terminologiziranih glagolih, predvsem v zvezi z vezljivostjo in vidom, že ukvarjala A. Žele (2004a: 77–93).

način. Včasih se zdi, da govorci preizkušajo (pomenske) meje za dosego posebnega učinka. I. Meyer in K. Mackintosh se ukvarjata tudi z razlogi za nastanek determinologizacije, saj so raziskovalci opazili, da determinologizacija postaja vedno pogostejša, še posebej v zadnjih letih. Spodbuja jo pojav sodobne družbe, v ospredju je specializirano znanje, ki je gonilo razvoja sodobne družbe. Dober primer je računalništvo, ki postaja v družbi nepogrešljivo, s tem pa se tudi specializirani termini selijo v splošno leksiko. Prav tako so pogost razlog za determinologizacijo posebni zunajjezikovni dogodki, torej dogodki, ki v javnosti močno odmevajo. Na primer, ko se je zgodila razvpita jedrska nesreča v Černobilu, se je determinologiziral tudi termin *becquerel*, fizikalna enota za merjenje radioaktivnosti.⁹ Prav tako je zanimiv proces, v katerem se determinologizirani leksem terminologizira v neki drugi stroki (*virus* se recimo determinologizira iz medicine in potem terminologizira v računalništvu). To je pomembno tudi za terminografe, saj opis leksemov, ki prehajajo med različnimi sistemi, zahteva še posebno natančnost.

3.1 Iz katerih strok se termini najpogosteje determinologizirajo?

Determinologizirajo se predvsem termini tistih strok, ki so v nekem trenutku v središču zanimanja javnosti ali pa so kako drugače atraktivne. Take stroke so danes tehnične, naravoslovne in ekonomske vede, včasih pa so bile bolj v ospredju humanistične vede (Jedlička 1978: 176). Od sedemdesetih let prejšnjega stoletja se to ni veliko spremenilo. V. Holubová (2001: 158, 159) na podlagi češkega publicističnega besedišča, zbranega v prvi polovici devetdesetih let, namreč ugotavlja, da so v zvezi z determinologizacijo zelo produktivne ekonomske vede (še posebej bančništvo, finance in trgovina – npr. *borza*, *trg*, *inflacija*, *privatizacija*), svoje je prispevala tudi nova družbenopolitična ureditev, ki je iz specializiranega političnega besednjaka v splošno leksiko prinesla vrsto novih pojmov, npr. *ombudsman*, *lustracija*, *liberalizacija*, *referendum*. Po pričakovanjih so zelo produktivne tudi tehnične vede, še posebej tiste, ki so povezane s telekomunikacijami in računalništvom, npr. *disketa*, *kurzor*, *skener*, *formatirati*. Od naravoslovnih znanosti sta še posebej popularni medicina in ekologija, npr. *homeopatija*, *emisija*, *reciklaža*, *ozonska luknja*. Determinologizirajo se tudi termini, ki so skupni več strokam, npr. *kompatibilnost* (pravo, tehnika).¹⁰ Tudi I. Meyer in K. Mackintosh (2000: 114) izpostavita medicino, zlasti medicinske termine za bolezni (npr. *virus HIV*, *bulimija*), in ekologijo (*učinek tople grede*).

⁹ Podobno velja tudi za geografski termin *cunami*, ki se je v zvezi z naravno katastrofo v jugovzhodni Aziji 26. 12. 2004 pogosto pojavljal v množičnih medijih.

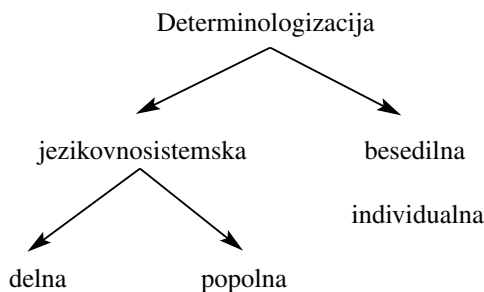
¹⁰ Izbrani primeri so enaki v češčini in slovenščini.

3.2 Vrste determinologizacije

Proces determinologizacije poteka v dveh stopnjah, po V. Holubovi¹¹ imenujemo prvo stopnjo delna, drugo pa popolna determinologizacija. Pri delni determinologizaciji termin preide v splošno leksiko s svojim prvotnim pomenom, glavne pomenske sestavine ostajajo prepoznavne, druge pa se umikajo v ozadje. S tem, ko je termin zamenjal besedilno okolje, je prešel v sistem splošne leksike, kjer se lahko po njenih zakonitostih razvija dalje.

Drugo stopnjo imenujemo popolna determinologizacija. Pri tem procesu se determinologiziran pomen že toliko oddalji od izhodiščnega, da nastane nov pomen, navadno po metaforični ali metonimčni poti. Gre torej za izgubo prvotnega pomena in prehod v drug pojmovni sistem, leksem se vključi v pojmovne povezave splošne leksike. Med prvo in drugo stopnjo je seveda še nekaj faz razvoja novega pomena, običajno gre proces od prvotnega pomena preko pomenskih odtenkov do neodvisnega pomena. Po I. Meyer in K. Mackintosh je za ta tip determinologizacije značilno, da beseda izgubi toliko pomenskih sestavin termina, da ne označuje več istega koncepta kot termin. Neposredna povezava se izgubi. Lahko se pojavljajo različne konotacije (pozitivne ali negativne), ki jih izhodiščni pomen nima. Popolna determinologizacija ni tako množičen pojav kot delna.

Obstaja tudi individualna determinologizacija, ki pa je bolj povezana s kreativno rabo jezika. Delna in popolna determinologizacija sta jezikovnosistemski, individualna determinologizacija pa besedilni pojav, kar lahko prikažemo z naslednjo shemo:

Oglejmo si primere različnih stopenj terminološkosti pri leksemu *orbita* (vsi zgledi so iz korpusa *FIDA*).¹² Prvi primer je terminološki, potem pa si po vrsti sledijo delna, popolna in individualna determinologizacija.

¹¹ V. Holubová se pri svoji delitvi nasloni na B. Poštoľkovo, ki razlikuje determinologizacijo v širšem smislu (kakršenkoli prehod termina v splošno leksiko) in determinologizacijo v ožjem smislu (preneseni pomeni in pomenski odtenki, ki nastanejo s pogosto in nenatančno uporabo terminov v nestrokovnih besedilih). Tudi I. Meyer in K. Mackintosh ugotavljata, da imamo opraviti z dvema tipoma determinologizacije. Pri prvem se pri determinologizaciji ohranijo bistvene pomenske značilnosti termina, pri drugem pa so pomenske spremembe večje, gre za močno slabitev prvotnega pomena. Delitev je torej enaka kot pri B. Poštoľkovi in V. Holubovi, le da ni tako poimenovana.

¹² Če ni navedeno drugače, so primeri v tem prispevku iz korpusa *FIDA*.

Kakih 96 ur po izstrelitvi se začne t. i. vzponska stopnja, ki traja približno dva tedna. V tem času se sateliti dvignejo iz parkirne *orbite* v dokončno, visokonaklonsko, krožno ali t. i. nizko zemeljsko polarno *orbito*, 780,6 km visoko, in na enega od 66 tirov, ki sestavljajo sozvezdje satelitov. Programska oprema satelita pozna položaj satelita in ve, kam mora le-ta iti. Tako samostojno poveljuje majhnemu hidrazinskemu raketnemu motorju na satelitu za natančno namestitev v načrtovano (ciljno) *orbito*. Šele zdaj je satelit – njegova masa znaša le še približno 386 kg – pripravljen, da prevzame svojo vlogo v sozvezdju. (*Življenje in tehnika*, 23. 5. 1997.)

Le slabih osem odstotkov prebivalcev te države je povezanih s telefonskimi linijami, kar pa ni razlog, da kitajska narodnoosvobodilna vojska ne bi razvijala protisatelitskega laserskega programa, ki so ga Američani že označili kot nevarnost za svoje delovanje v *orbiti*. (*Delo*, 6. 2. 1999.)

Roko na srce, tokrat jim je nekoliko lažje, saj je zanje poskrbela Drnovškova vlada, ki je skozi parlamentarno prvo, drugo in tretje branje uspešno zrinila zakon o razmnoževanju klošarjev. Ta naj bi nas *izstrelil v orbito* EU ali pa nas vsaj še tesneje približal svetemu cilju. (*Večer*, 2. 12. 1998.)

Kdo ni občutil te skušnjave? Toda spremlja jo tudi protest. Obstaja neka logika sodobne umetnosti, v pesništvu, slikarstvu, glasbi, in to je logika neprestanega gibanja. Vrglo nas je iz *orbite* jezika, ki ga ureja konvencija, in obsojeni smo na nevarne poskuse, toda s tem ostajamo zvesti poeziji kot »strastnemu zasledovanju resničnosti«. (Czesław Miłosz: *Življenje na otokih* (eseji, prevod), 1997.)

3.2.1 Determinologizacija na zgledih iz fizike

Natančneje smo preučevali popolno determinologizacijo, in sicer pri terminih iz fizike. Za razliko od novejših znanosti (ki so bolj zanimive za raziskovanje delne determinologizacije) je fizikalni terminološki sistem precej bolj trden in ustaljen, fizikalna spoznanja pa so že dolgo del vsakdanjega življenja. Zato ne preseneča dejstvo, da se tudi v splošni leksiki večkrat pojavijo leksemi, ki izhajajo iz fizikalne terminologije. Ti so najpogosteje nastali iz grških ali latinskih izrazov, zato imajo več možnosti, da se vključijo v leksikalni sistem. L. Bokal (1998: 148) pojav pojasnjuje s tem, da sta ta dva jezika na neki način prestižna; ker ju obravnavamo kot mrtva jezika, se jezik prevzemnik ne čuti ogroženega. Izvor terminov je zanimiv tudi za obravnavo determinologizacije.¹³

Ker fizikalnega terminološkega slovarja Slovenci še nimamo, je osnovno gradivo za izpis predstavljal Leksikon Cankarjeve založbe *Fizika* (Strnad 1991). Pregledan je bil celoten leksikon *Fizika*, obravnavanih pa je bilo 66 terminov, ki so se determinologizirali.¹⁴

Proces determinologizacije smo začeli opazovati v *SSKJ*. Ta pomene v geselskem članku večinoma hierarhično razvršča od osnovnega, tj. najbolj nevtralnega oziroma

¹³ Na primer: fizikalni termin *vakuum* ('prostor, v katerem je povprečna prosta pot molekul v ostanku plina večja od značilne razsežnosti posode' (*Fizika*: 236) izvira iz latinščine, kjer *vacuum* pomeni 'praznina, prazen prostor'. Enak pomen pa ima leksem danes tudi zunaj terminologije. Zato v takih primerih s sinhronega vidika ne moremo reči, ali je vakuum v pomenu 'prazen, neizpolnjen prostor' prišel v jezik preko fizikalne terminologije (in je potemtakem šlo za popolno determinologizacijo) ali je ta pomen ves čas soobstajal s terminološkim. Podobno je še z *absorpcijo*, *konstanto*, *resonanco* in *turbulenco*.

¹⁴ Celotno gradivo s primeri je prikazano v diplomski nalogi.

najmočnejšega, k manj nevtralnim, lahko pa tudi od pomensko izhodiščnega pomena do tistega, ki je od prvotnega pomena odvisen (*SSKJ* 1994: XXIV). Za preučevanje dinamičnega procesa popolne determinologizacije pa je nujno potrebno aktualno gradivo, ki ga v *SSKJ* primanjkuje. Kakšna in kolikšna je uporaba determinologiziranih leksemov v realni (aktualni) rabi, lahko zato najbolje preverimo z uporabo korpusa.¹⁵ Uporabili smo korpus *FIDA*, katerega jedrni del je vezan na besedila množičnih medijev¹⁶ (kar je za preučevanje determinologizacije zelo primerno, saj je ta najpogostejša ravno v njih). Ker pa *FIDA* kaže le podobo slovenščine v devetdesetih letih 20. stoletja, smo kot dopolnilo uporabili tudi korpus *Nova beseda*.¹⁷ Večkrat smo naleteli na pomene, ki jih *SSKJ* navaja, v korpusu pa ne najdemo niti enega primera zanje.¹⁸ Zato smo upoštevali le tiste pomene iz *SSKJ*, ki jih potrjuje tudi korpus (upoštevani pa so tudi preneseni pomeni, ki jih najdemo v korpusu, v *SSKJ* pa ne).

Pri obravnavanju popolne determinologizacije pri fiziki smo se večkrat srečali tudi z individualno determinologizacijo. Kot besedilna metafora ima neomejene možnosti – od ustvarjanja pomenov, ki so blizu že ustaljenim, do popolnoma novih, temeljčih le na oddaljeni asociativni povezavi. Nekaj primerov iz korpusa *FIDA*:

Čisto iz firbca, pravzaprav zato, da bi nadoknadil v Ljubljani zamujeno, sem šel vreči *dioptrijo* na kranjski gledališki festival samoumevnega imena Gledos, ki že v tretje streže spodbudno mladim Kransterdamčanom z umetninami mladih, off gledaliških skupin domovine in, v dveh primerih, tujine. (*Mladina*, 9. 10. 1998.)

Na lestvicah preverjeni značilnosti tovrstne muzike, hiphopovski, z ritem mašinami in zgodovinskimi sempli ustvarjeni podlagi, pa se je namesto razčustvovanih, usodnih soul vokalov, ki so vsaj meni naredili prej volka na žolču kot povzročili *plimovanje* v solznih kanalih, pridružil dosti ljubkejši in nenavadnejši primerek človeškega glasu. (*Mladina*, 20. 7. 1996.)

Gre za daleč najpomembnejšo novost: Vodnik po fondih ARS. Zadeva je dostopna v treh oblikah ali *agregatnih stanjih*: najprej gre za klasično obliko treh knjig, zatem za cedrom in končno še za internet. (*Delo*, 21. 10. 1999.)

Že iz hitrega pregleda zadetkov v korpusu *FIDA* pa je jasno, da pri determinologizaciji iz fizike prevladuje delna determinologizacija.¹⁹ Delno determinologizacijo lahko opazujemo tudi na ravni slovarskega opisa v *SSKJ*. *SSKJ* spada med slovarje splošnega tipa, kar pomeni, da deloma vsebuje tudi terminologijo, v uvodu pri opisu

¹⁵ Za preučevanje determinologizacije in pomenskih prenosov nasploh je uporaba korpusov zelo primerena. V svojih raziskavah determinologizacije so jih uporabljale tudi A. Žele (2004a: 77–93 in 2004b: 133–148), I. Meyer in K. Mackintosh (2000: 111–138) in J. Lounová (1999).

¹⁶ Natančne podatke o razmerju med besedili v korpusu *FIDA* (glede na taksonomije prenosnik, zvrst in lektorski poseg) najdemo na <<http://www.fida.net>>.

¹⁷ *Nova beseda* se od korpusa *FIDA* med drugim razlikuje po tem, da vključuje večjo količino slovenskega izvirnega in prevodnega leposlovja (tudi iz 19. stoletja), zato pa bistveno manj različnih besedil množičnih medijev (za nas je najpomembnejši dnevnik *Delo*, ki je vključen do 2004).

¹⁸ Na primer: v frazeološkem gnezdu pri geslu *atomski* najdemo zvezo *atomska lepota* v pomenu 'čudovita, očarljiva lepota'. V korpusu *FIDA* (in *Nova beseda*) te zveze ni in tudi avtorica prispevka je ne pozna, torej lahko sklepamo, da v tem primeru ne gre niti za frazem niti za nov pomen leksema *atomski*, ampak za besedilno metaforo, torej za individualno determinologizacijo.

¹⁹ To ugotavljata za determinologizacijo na splošno tudi V. Holubová (2001: 157–160) in A. Žele (2004b: 140).

vsebine slovarja pa piše: »Terminologija je upoštevana nekako v obsegu srednje šole, zlasti če jo podpira publicistična ali poljudnoznanstvena raba« (SSKJ 1994: XX).²⁰ Splošni slovarji pri razlagi pomena termina niso tako natančni kot terminološki, več pozornosti namenijo tistim vidikom pomena, ki so pomembnejši za nestrokovnega naslovnika (če gre na primer za opis vrste gobe, bo v biološkem terminološkem slovarju podan natančen opis z uvrstitvijo v razred, medtem ko bo v splošnem slovarju poudarjeno, kako goba izgleda, ali je strupena itd.).²¹ O razmerju med strokovno in manj natančno razlago termina piše tudi J. Strnad (1984: 143–145), ki poudarja, da je nujno sklepanje kompromisov med neodvisnostjo in kratkostjo razlage (ki jo terja slovar) ter strokovno neoporečnostjo. Delna determinologizacija se v SSKJ pojavlja pri razlagi osnovnih pomenov – kar je razumljivo, saj v splošnem slovarju ne pričakujemo enake razlage kot v terminološkem – pojavlja pa se tudi pri razlagah, ki so s kvalifikatorjem označene kot terminološke. Pravzaprav gre v teh primerih za rahljanje (v smislu poenostavljanja in manjše natančnosti) terminološkega pomena. Oglejmo si recimo razlago dveh terminov v SSKJ in leksikonu *Fizika*:

agregatno stanje

SSKJ: pri geslu *agregaten* '1. fiz., kem., v zvezi s **stanje** nanašajoč se na obliko, v kateri se snov pojavlja'.

leksikon *Fizika*: 'stanja snovi, ki se razlikujejo po značilnih makroskopskih lastnostih in po urejenosti molekul, atomov'.

težišče

SSKJ: '1. fiz. točka, v kateri se mora telo podpreti, da se teža uravnoteži'.

leksikon *Fizika*: 'točka v telesu, glede na katero je navor teže enak nič; to je tudi masno središče telesa'.

3.2.1.1 Popolna determinologizacija

Že nekajkrat smo omenili, da je glavna značilnost popolne determinologizacije nastanek novega pomena. V gradivu pa se najdejo tudi primeri, ko gre najprej za terminologizacijo, potem pa še za determinologizacijo novega, strokovnega pomena (*kratek stik*, *črna luknja*, *verižna reakcija*, *zvezda stalnica*).

Zanimivo je, da so determinologizirani pomeni včasih dalje besedotvorno produktivni, in čeprav v gradivu niso upoštevani, ni odveč opozoriti nanje. Na primer, ko po korpusu *FIDA* iščemo različne pomena leksema *akustika* (v pomenu 'glasba, ki se izvaja z akustičnimi inštrumenti'), naletimo na šest primerov (iz treh različnih virov) novotvorjenke *akustičar* v pomenu 'izvajalec akustične glasbe'. Oglejmo si enega od primerov:

²⁰ Toda dejansko SSKJ vsebuje terminologijo v precej širšem obsegu. Na drugem mestu v uvodu se poleg izpisovanja poljudnoznanstvenih del in srednješolskih učbenikov omenja tudi izpisovanje strokovnih slovarjev in prispevki okoli sto terminoloških svetovalcev (SSKJ 1994: XXI).

²¹ Glej tudi Meyer in Mackintosh 2000: 114.

V tem je pravšnji za okuse vseameriških elitnih kantrijašev, ki se ne zadovoljujejo z enodimenzionalnostjo, z zatripanim harmonskih sosledjem. Phepls jim ponuja krajše lome, širjenje repertoarja, kanček spogledovanja z jazziranjem in predvsem tisto, kar *akustičarji* najbolj obožujejo, mehak fingerpicking. (*Mladina*, 7. 10 1999.)

3.2.1.1.1 Pomenski prenosi

Pri raziskovanju popolne determinologizacije se moramo ustaviti tudi ob pomenskih prenosih. Vsi termini iz gradiva nimajo enako razvejanih pomenskih prenosov. Pri 36 od 66 obravnavanih primerov gre za en sam prenos. Pri ostalih primerih lahko novi pomeni nastanejo tudi znotraj pomenskega prenosa, na primer pri terminu *elektronika*:

1. 'veja fizike, ki proučuje proste elektrone, elemente, v katerih izkoriščamo gibanje elektronov v električnem ali magnetnem polju';
2. 'elektronske naprave';
- 2.1 v besedni zvezi *zabavna elektronika* 'elektronske naprave, namenjene zabavi'.

Na pomenski ravni je zanimiv prenos pri terminu *prozornost*:

1. 'lastnost snovi, da prepušča svetlobo, je ne absorbira in ne sipa';
2. 'jasnost, čistost';
3. 'kar se da z lahkoto spregledati'.

V prvem prenosu je lastnost *prozornosti*, da prepušča svetlobo, pozitivna:

Množica hoče čiste račune, hoče čiste roke. Hoče *prozornost* in pravičnost. Dosti je bilo ribarjenja v kalnem, slepomišenja, nojevstva, dosti okrog prinašanja in protekcije. (*Delo*, 17. 2. 2001.)²²

V drugem prenosu pa je ista lastnost izrazito negativna:

Opozicijske stranke, katerih poslanci v parlamentu so podpisali zahtevi za ustavno obtožbo predsednika vlade dr. Janeza Drnovška in ugotavljanje odgovornosti obrambnega ministra Jelka Kacina, so doživele hud poraz. Pri tem ne mislimo na izid glasovanja, ki se je izteklo v korist Drnovška in Kacina, pač pa na *prozornost*, šibkost in delno celo neresnost argumentov, s katerimi so obtoževali Drnovška in Kacina. (*Primorske novice*, 22. 1. 1995.)

Od 104 pomenskih prenosov v gradivu jih je skoraj 80 % nastalo po metaforični poti, ostalo pa predstavljajo metonimije (tem lahko prištejemo še nekaj sinekdoh). Pri metafori gre po A. Vidovič Muha (2000: 142–154) za vnašanje novih pomenskih sestavin na podlagi medsebojnega vplivanja vsebin dveh denotatov. Za metaforo

²² Primer je iz *Nove besede*.

velja, da lahko izstopa iz okvirov pomena oz. pomenskih sestavin.²³ Zaradi podobnosti oz. asociativne povezave med motivirajočim in motiviranim pomenom lahko izločimo vezno lastnost (dalje VL), ki povezuje oba pomena. Oglejmo si nekaj primerov:

nihanje: 1. 'periodično gibanje, pri katerem je odmik ali odklon telesa kot funkcija časa podan s sinusom ali kosinusom'; 2. 'omahovanje'; VL: gibanje med dvema legama.

temperatura: 1. 'termodinamična spremenljivka, ki določa stanje teles'; 2. 'čustvena, duševna razvnetost'; VL: velika intenzivnost.

verižna reakcija: 1. 'reakcija, ki vzdržuje sama sebe tako, da eden od dveh ali treh nevtronov, sproščenih pri prejšnji cepitvi, sproži novo cepitev'; 2. 'vrsta dogodkov, ki sledijo izhodiščnemu'; VL: zaporednost.

Pri pomenu, ki je nastal po metonimični poti, lahko zaznamo neko stvarno ali logično povezanost med obema pojavoma (gre za razmerje bližine). Po A. Vidovič Muha (2000: 136–142) je pri metonimiji dinamika pomenskih sestavin v veliki meri predvidljiva. V metonimični pomen vstopa nova UPS, pomenske sestavine motivirajočega pomena pa se ohranijo na ravni RPS. Dva primera:²⁴

optika: 1. veda (UPS)/o svetlobi (RPS); 2. trgovina (UPS)/s pripomočki, ki lomijo svetlobo (RPS).

elektronika: 1. veda (UPS)/, ki preučuje elektrone (RPS); 2. naprave (UPS)/elektronske (RPS); 3. glasba (UPS)/elektronska (RPS).

Znotraj metonimije lahko posebej izločimo sinekdoho, kjer je obnašanje pomenskih sestavin še bolj predvidljivo, gre namreč za zamenjavo dela s celoto oz. celote z delom. »[S]inekdoha ohranja število in vrsto pomenskih sestavin znotraj obeh pomenov – izhodiščnega in prenesenega, spreminja pa se hierarhičnost njihovih vlog« (Vidovič Muha 2000: 136). Na ravni pomenskih sestavin gre torej za menjavo UPS in RPS. Primer:

tranzistor: 1. polprevodniški element (UPS)/, ki je del radijskega sprejemnika (RPS); 2. radijski sprejemnik (UPS)/s tranzistorji (RPS).

3.2.1.1.2 Frazeologizacija

Determinologizacija je povezana tudi s frazeologizacijo. Tako smo našli 39 frazemov, pri katerih je najmanj ena sestavina determinologiziran leksem. Pri tovrstnih frazemih lahko opazimo, da imajo velikokrat za podlago že obstoječe frazeme in besede, na primer frazem *dati/postaviti kaj pod mikroskop* 'natančno preučiti'. Varianta s sestavino *mikroskop* (5 zadetkov v korpusu FIDA) namreč nastopa bistveno redkeje kot *dati/postaviti kaj pod drobnogled* (481 zadetkov). Precej pogosta je tudi varianta z leksemom *lupa* (90 zadetkov), ki ima podobne lastnosti kot *mikroskop* (povečava majhnih stvari). Osnovna (prvotna) varianta frazema ima torej sestavino *drobnogled, mikroskop* pa se pojavlja kot (novejša) varianta. Leksem *drobno-*

²³ Leksikalni (slovarski) pomen je sicer določen s hierarhično urejenostjo pomenskih sestavin, gre za podredno razmerje s skladijsko vodilno uvrščevalno pomensko sestavino (dalje UPS) in razločevalnimi pomenskimi sestavinami (dalje RPS). (Vidovič Muha 2000: 53.)

²⁴ Pomenske sestavine so glede na gradivo nekoliko prilagojene.

gled je danes očitno le še sestavina frazema, vsi zadetki v korpusu *FIDA* so namreč frazeološki (pri *mikroskopu* pa je težišče rabe seveda na nefrazeološkem pomenu). *Niti za milimeter* 'niti malo, nič' pomeni enako kot *niti za las* in *niti za (mišjo) dlako*. Skupna lastnost *milimetra*, *lasa* in *dlake* je majhnost. Za majhnost gre tudi pri frazemu *do grama (natančno)* 'zelo natančno', ki je soroden frazemu *do pikice*. Podobno je pri *na tone* 'zelo veliko' in *na kupe*. Tokrat oba, *tona* in *kup*, označujeta veliko količino. Zgled za frazem *na tone*:

Toda nekaj nama je govorilo, da bi se kje zunaj Ljubljane, recimo v Portorožu, v najinem rdečem porscheju gnetlo **na tone** bejb. V neomejenih količinah. (*Mladina*, 14. 8. 1998.)

V teh primerih gre očitno za težnjo, da bi sestavino iz splošne (v primeru *drobnogleda* pa iz časovno zaznamovane) leksike nadomestili z bolj natančnim (v primeru *drobnogleda* novejšim) terminom.

Večkrat se zgodi tudi, da se v frazemih na mestu, kjer je determinologizirana sestavina, pojavi druga sestavina, ki je prav tako determinologizirana. Ob *biti s kom na isti valovni dolžini* 'biti enakega mnenja, istih misli, ujemati se' se v korpusu pojavi tudi *biti na isti frekvenci* v enakem pomenu. V frazemu *skozi prizmo česa* 'glede na to, kar je v prilastku; na način tistega, kar je v prilastku' se lahko sestavina *prizma* zamenja z *optika*, oba leksema sta namreč povezana z vidno zaznavo, svetlobo. V tem primeru gre za varianto frazema in ne za naključno pojavitev (*skozi prizmo česa* (98) : *skozi optiko česa* (45)). Zato tudi ne preseneča, da kot variantna sestavina frazema kar pogosto nastopa glagol *po/gledati* (25-krat pri *skozi prizmo česa* in 11-krat pri *skozi optiko česa*). Še posebej pa je zamenljivost determinologiziranih sestavin opazna pri merskih enotah. Merska enota se kot sestavina pojavi v osmih frazemih, večinoma predstavljajo stopnjo, ki je bodisi velika bodisi majhna. Velika stopnja je recimo zastopana v frazemu *na tone* 'zelo veliko', majhno stopnjo pa najdemo v frazemih *niti za milimeter* 'niti malo, nič', *do grama (natančno)* 'zelo natančno' (majhna stopnja omogoča natančnost) ter *niti sekunde/minute* 'niti malo, nič' in v *sekundil/minuti* 'takoj' (malo časa).

Determinologizirani leksemi iz fizike se pogosto uporabljajo v besedilih s politično tematiko. To potrjuje tudi pet stalnih besednih zvez, ki ob determinologizirani sestavini vsebujejo sestavino *političen*, to so: *politični spekter* (81), *politični pol* (43), *politični barometer* (27), *politična energija* (16) in *politična mavrica* (13). Prav tako se v besedilih s politično tematiko pogosto pojavi frazem *izgubiti kompas* 'izgubiti občutek za pravo smer, za realno stanje' (od 22 frazeoloških zadetkov v korpusu *FIDA* se jih kar 16 uporablja v zvezi s kritiko politike (ali gospodarstva)). Tudi frazem *jeziček na tehtnici* 'odločilno prispevati k zmagi, prevladi ene izmed dveh strani' se pogosto uporablja v besedilih s politično tematiko (od 140 frazeoloških zadetkov v korpusu *FIDA* je kar 93-krat uporabljen v zvezi s politiko). Frazem *naelektreno ozračje* '(čustveno) napeto ozračje' pa se od 20 zadetkov (vsi so frazeološki) v korpusu *FIDA* v zvezi s politiko pojavi 10-krat. Drugo področje, pri katerem je opazna nekoliko večja uporaba determinologiziranih leksemov iz fizike, pa je šport.²⁵ V besedilih s športno tematiko se najpogosteje pojavi frazem *zadnji atomi moči* 'vsa moč, ki je komu še ostala' (od 33 zadetkov v korpusu *FIDA* jih je 24 v zvezi s športom).

²⁵ Da je uporaba determinologiziranih leksemov pogosta v športnih poročilih, sta opazili tudi I. Meyer in K. Mackintosh (2000: 129).

4 Zaključek

Najpogostejša vrsta determinologizacije je delna in to velja tudi v primeru fizike. Delno determinologizacijo je mogoče zaznati tudi pri terminoloških pomenih v *SSKJ*. Velikokrat je predstopnja popolne determinologizacije. V natančnejši analizi 66 primerov popolne determinologizacije pa smo s pomočjo *SSKJ* in korpusa *FIDA* ugotovili, da imajo determinologizirani leksemi različno razvejene pomenske razvoje. Novi pomeni najpogosteje nastanejo na podlagi metaforičnih prenosov, metonimičnih je precej manj. Našli smo tudi 37 frazemov, v katerih je vsaj ena sestavina determinologizirana. Determinologizirani leksemi se pogosto uporabljajo v množičnih medijih, tisti iz fizike so opazni zlasti v besedilih s politično, pa tudi športno tematiko. Znanost vse bolj postaja del vsakdanjega življenja, to pa se na ravni jezika odraža tudi v procesu determinologizacije, naj gre za njeno delno, popolno ali individualno različico.

Viri

Korpus slovenskega jezika *FIDA*. <[Http://www.fida.net/slo/index.html](http://www.fida.net/slo/index.html)>.

Korpus *Nova beseda*. <[Http://bos.zrc-sazu.si/s-beseda.html](http://bos.zrc-sazu.si/s-beseda.html)>.

Slovar slovenskega knjižnega jezika. Ljubljana: DZS, 1994.

Strnad, Janez, 1991: *Fizika*. Ljubljana: Cankarjeva založba (*Leksikoni Cankarjeve založbe*).

Literatura

Bokal, Ljudmila, 1998: Tipologija novih besed (ob primeru avtomobilskega izrazja). Humar, Marjeta (ur.): *Slovensko naravoslovno-tehnično izrazje: zbornik referatov s posvetovanja o slovenskem naravoslovno tehničnem izrazju*. Ljubljana: Založba ZRC. 147–162.

Cabré Castellví, Teresa, 2003: Theories of terminology: Their description, prescription and explanation. *Terminology* 9/2. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. 163–199.

Felber, Helmut, 1984: *Terminology manual*. Paris: Unesco, Infoterm.

Holubová, Václava, 2001: K pojetí determinologizace. *Termina 2000: Sborník příspěvků z 2. konference 1996 a 3. konference 2000*. Praha: Galén. 157–160.

Jedlička, Alois, 1978: *Spisovný jazyk v současné komunikaci*. Praha: Univerzita Karlova.

Leder Mancini, Zvonka, 1984: O nekaterih lingvističnih pogledih na terminološko problematiko. Pediček, Franc (ur.): *Terminologija v znanosti: prispevki k teoriji*. Ljubljana: Pedagoški inštitut. 81–89.

Leder Mancini, Zvonka, 1986: O terminologizaciji jezikovnega znaka. Vidovič Muha, Ada (ur.): *Slovenski jezik v znanosti 1: zbornik prispevkov*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete. 195–201.

Lounová, Jana, 1999: Výrazy filozofie a filozofický na stránkách novin. *Aluze (Revue pro literaturu, filozofii a jiné)* 3–4. URL: <http://www.aluze.cz/1999_03_04/lounova.php>.

Meyer, Ingrid in Mackintosh, Kristen, 2000: When terms move into our everyday lives: An overview of determinologization. *Terminology* 6/1. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 111–138.

Musek, Janez, 1989: Terminološka prekrivanja. Vidovič Muha, Ada in Šumi, Nace (ur.): *Slovenski jezik v znanosti 2: zbornik prispevkov*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete. 115–119.

Novak, France, 1998: Večpomenskost in strokovno izrazje. Humar, Marjeta (ur.): *Slovensko naravoslovno-tehnično izrazje: zbornik referatov s posvetovanja o slovenskem naravoslovno-tehničnem izrazju*. Ljubljana: Založba ZRC. 113–117.

Pediček, Franc, 1984: Teorija znanstvene terminologije. Pediček, Franc (ur.): *Terminologija v znanosti: prispevki k teoriji*. Ljubljana: Pedagoški inštitut. 17–35.

Poštolková, Běla, 1983: *O české terminologii*. Praha: Academia, nakladatelství Československé akademie věd.

Poštolková, Běla, 1984: *Odborná a běžná slovní zásoba současné češtiny*. Praha: Academia, nakladatelství Československé akademie věd.

Strnad, Janez, 1984: O fizikalni terminologiji. Pediček, Franc (ur.): *Terminologija v znanosti: prispevki k teoriji*. Ljubljana: Pedagoški inštitut. 143–145.

Vidovič Muha, Ada, 2000: *Slovensko leksikalno pomenoslovje: govorica slovarja*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete (*Razprave Filozofske fakultete*).

Žele, Andreja, 2004a: Stopnje terminologizacije v leksiki (na primerih glagolov). Humar, Marjeta (ur.): *Terminologija v času globalizacije*. Ljubljana: Založba ZRC. 77–93.

Žele, Andreja, 2004b: Aktualizacijsko širjenje/ožjenje pomenja ustaljenega besedja kot odraz besedilne različnofunkcijskosti. Kržišnik, Erika (ur.): *Aktualizacija jezikovnozvrstne teorije na Slovenskem: členitev jezikovne resničnosti. Mednarodni znanstveni simpozij Obdobja – metode in zvrsti*. Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik (zbornik *Obdobja – metode in zvrsti*, 22). 133–148.